

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Katedra sociologie a andragogiky

KRITIKA SPOTŘEBNÍ SPOLEČNOSTI:

**Deskripce a komparace liberální kritiky J. Heatha a kritiky
McDonaldizované společnosti G. Ritzera.**

THE CRITIQUE OF CONSUMER CULTURE:

Description and comparison of the liberal critique by J. Heath and the
critique of the McDonaldization of society by G. Ritzer.

Bakalářská diplomová práce

Jitka Třebíková

Vedoucí bakalářské diplomové práce: Mgr. Pavel Zahrádka, Ph.D.

Olomouc 2012

Prohlá-uji, že jsem tuto práci vypracovala samostatn a uvedla v ní
ve-kerou literaturu a ostatní zdroje, které jsem pouffila.

í í í í í í í í í í

podpis

V Olomouci dne í í í í í .

Děkuji Mgr. Pavlu Zahradkovi, Ph.D. za cenné rady a připomínky, které mi poskytl během psaní této bakalářské práce.

OBSAH

ÚVOD.....	5
1 VYMEZENÍ ZÁKLADNÍCH POJM	7
1.1 Spot ební jednání, konzumní fivotní styl a konzumerismus.....	7
2 LIBERÁLNÍ KRITIKA	10
2.1 P edm t spot eby.....	10
2.2 Sout fivá spot eba	12
2.2.1 Okázalá spot eba.....	14
2.3 Neefektivní kolektivní jednání a jeho d sledky	17
2.3.1 Neefektivní kolektivní jednání	17
2.3.2 D sledky konzumní spole nosti.....	19
3 McDONALDIZACE SPOLE NOSTI.....	22
3.1 Tajemství úsp chu aneb 4 dimenze mcdonaldizace	24
3.2 Mcdonaldizace vzd lání.....	27
3.2.1 Univerzita jako továrna	33
3.3. Negativní d sledky mcdonaldizované spole nosti.....	34
4 SROVNÁNÍ LIBERÁLNÍ KRITIKY A KRITIKY MCDONALDIZOVANÉ SPOLE NOSTI: kritika konzumní spole nosti vs. kritika masové spole nosti.....	43
ZÁV R.....	46
ANOTACE	47
ANNOTATION	48
POUÍTÁ LITERATURA.....	49

ÚVOD

Spot eba jifl neznamená nutn prost edek, ale stává se cílem. Lidé se v sou asné dob asto orientují na konzum, ímfí se snaží uspokojit své pot eby. Já se v-ak budu snařit dokázat, fe tento typ pot eb nelze pokládat za skute ný.

Ve své práci, jeřl je zam ená na vybrané kritiky spot ební kultury, se chci v novat kritické analýze dvou zvolených kritik a jejich následnému srovnání. Tématikou spot ební kultury se zabývá hned n kolik autor í teorií. Já jsem si pro svou práci zvolila liberální kritiku a kritiku mcdonaldizované spole nosti, kterou m fíeme považovat za kritiku racionalizace spole nosti. D vodem této volby se stal pom rn odli-ný pohled autor na danou problematiku. Vylučující se chápaní významu konzumerismu je pro m výzvou pokusit se vymezit a objasnit tyto konkrétní kritiky.

Sta práce je rozlořena do ty kapitol a n kolika podkapitol. Obsahem první kapitoly je vymezení základních pojmu týkajících se spot ební kultury. Jak jifl jsem nastínila, je problematické nalézt jednu definici, která by za-řti ovala danou problematiku. P esto v-ak nabízím deskriptivní koncepci T. Veblena.

Druhá kapitola je v nována liberální kritice. Krom vymezení konzumerismu a jeho nezamý-lených neefektivních d sledk , zde nabízím také ekonomický a historický pohled na spot ebu a spot ební jednání.

Ve t etí kapitole se zabývám druhou zvolenou kritikou ó kritikou mcdonaldizované spole nosti v podání G. Ritzera. Obecn ale i na konkrétních p íkladech vysv tluji principy racionální spole nosti, které prostupují mnohými oblastmi lidského řivota. V této kapitole se více v nuji oblasti vzd lávání, nebo je mi nyní velmi blízké a tak tená i nabízím konkrétn j-í rozbor racionalizace (p . kontrola, efektivita atd.) na poli v dy a vzd lávání.

Poslední kapitola je určena pro komparaci vybraných kritik. Zde se zamůžeme na jejich odlišnosti a vymezují rozdíl mezi kritikou masové společnosti a kritikou konzumní společnosti.

1 VYMEZENÍ ZÁKLADNÍCH POJMŮ

1.1 Spotřební jednání, konzumní životní styl a konzumerismus

Spotřební jednání k životu neodmyslitelně patří, ale jak uvádí Dubský, jakmile se však ze spotřebního jednání jako prostředku k dosažení určité věci stává cíl, mluvíme již o **spotřebitelství** a konzumním životním stylu. Stylu života, jehož hlavní hodnotou je orientace na konzum. Jedinci vtažení do konzumního stylu života proto preferují potřeby, které se dají uspokojit především statky a službami s vysokou hodnotou. Současně spotřební chování je proto charakteristické uspokojováním ani ne tak skutečných potřeb jako pseudopotřeb (Dubský a kol. 2008, s. 94).

Konzumní kultura se podle Riegla stala ve 20. století dominantní kulturou. Pro americkou střední třídu se utrácení dokonce stalo módní zálibou. Na základě spotřebního jednání a následného vlastnictví statků mohli lidé vytvářet své identity a podporovat svou image (Riegel 2007, s. 95).

Problémem konzumního životního stylu je, že spotřebujeme více než je nutné. Toto tvrzení podporuje i Keller, který ve své práci nabízí analýzu světové populace a jejich potřeb. Keller uvádí, že se zdá, jakoby lidé potřebovali a následně spotřebovali právě tolik, na zrovna mají. Pro nadměrní konzumenti, mezi které Keller řadí hlavně Američany, potřebovali vyčerpávat až několikrát více energie než Němci a Japonci (o lidech z rozvojových zemí nemluví), pro potřebovali denně jezdit rychlými auty, jíst hodně masa atd. (Keller 1995, s. 30631). Jednoduše asi právě proto, že si kvůli ekonomickému růstu a zvyšování příjmů, osvojili nový životní styl a díky své finanční situaci si mohou dovolit více než jiní.

Trh nám neustále nabízí nové zboží a my jsme vybízeni k jeho koupi. S novými věcmi se, podle Baumann, objevují nové potřeby, které si fládají být uspokojeny. Pokud jsme koupěschopní, jsou nám k dispozici téměř

neomezené. Baumann dále charakterizuje **konzumní postoj**. Autor uvádí, že konzumní postoj se stal součástí našich životů. Život se nám nyní jeví jako sada problémů, které je však možno řešit. Jsme přesvědčeni, že řešení těchto problémů je dokonce naše povinnost. Víme, že takové řešení existuje a je dostupné. Dostupností Baumann myslí výmnu řešení problému za peníze, tedy jakousi koupí. Lov k pocitu je neustálou povinností řešit tyto problémy a tak se stále snaží držet krok s dobou, módou, skupinou do které se řadí apod. (Baumann 1996, s. 186-197).

Je velmi obtížné nabídnout jednoznačnou přijímanou definici konzumerismu. Dospěla bych k jiným závěrům, pokud bych jej vymezovala například z pohledu frankfurtské školy, její představitelé kritizují industriální kapitalistickou společnost; ideologické kritiky, jež hovoří o iracionalitě, která řídí síly konzumerismu nebo z úplně jiného pohledu liberální kritiky.

Jak tedy konzumerismus obecně definovat? Abych se vyhnula nějakému konkrétnímu vymezení konzumerismu podle určité analýzy, budu se držet čistě deskriptivního popisu, který nabízí T. Veblen. **Konzumerismus a spotřební jednání** bychom mohli charakterizovat jednoduše jako plýtvání. Opustíme jakékoli pejorativní chápání tohoto pojmu, které známe z běžného života a zkusíme na šplýtvání pohlédnout pouze jako na odborný termín. Veblen se ve svém díle zaměřuje na plýtvání z pohledu individuálního konzumenta. Důležité je, že výdaje jsou určité nejen pro samotného spotřebitele, neslouží tedy ani lidskému životu obecně ani obecnému blahu. O plýtvání se nám může bavit, jestliže jde o vydávání ze spotřebitelova nadbytku. Pod plýtváním bychom si v tomto pojetí mohli představit pouze takové výdaje, které slouží k rivalitě a majetkové soutěži. Konzument může plýtvat jak materiálními prostředky, tak i svými silami k tomu, aby si vysloužil obdiv a úctu ostatních. Předmětem této soutěže může být nejen srovnávání se v materiálních statcích, ale také porovnání svých psychických a fyzických schopností a zdatností (Veblen 1999, s. 76-79).

Jiří z úvodu je patrné, že problematikou konzumerismu se zabývá hned několik analýz. Pro účel své práce jsem si vybrala liberální kritiku Josepha Heatha a jako protipól kritiku mcdonaldizované společnosti George Ritzera.

2 LIBERÁLNÍ KRITIKA

V předchozí kapitole jsem vymezila konzumní jednání jako výdaje z nadbytku. Hlavní hodnotou souasně společností se stal konzum. Veblenovo í o tom, že lidé si hromadí a pívlastují statky¹ za účelem spotřeby (Veblen 1999, s. 26).

2.1 Předmět spotřeby

Co tedy konkrétně může být předmětem spotřeby? Obecně můžeme říci, že lze konzumovat dva typy statků. Rozlišíme statky ekonomické a statky volné. **Volné statky**, jak uvádí Kolář, jsou pro nás užitelné, proto tedy i námi hládané. Velkou výhodou však je, že jsou volně dostupné. Díváme se mezi tyto statky například voda, ale to již dnes v úde neplatí. Stále zde ale můžeme zaadit například vzduch.

Více nás však bude zajímat druhá kategorie ó **ekonomické statky**. Oproti volným statkům existují a vyskytují se pouze v omezené míře. Je tedy nutné je určitým způsobem vytvářet a produkovat, aby byly k dispozici. Jsou vzácné kvůli své užitelnosti a omezenému výskytu. Lovci musí vynaložit energii pro jejich získání. Tyto statky jsou charakteristické svou nenulovou cenou (Kolář 1997, s. 24). Ekonomické statky můžeme dále dít na hmotné a nehmotné statky. Veblen uvádí, že k uspokojení fyzických potřeb, nám mohou posloužit **hmotné statky** (tedy materiální sféra) a **nehmotné statky** mohou zase uspokojit naše vyšší potřeby (duchovní, estetické, intelektuální, í). U vyšších potřeb však probíhá uspokojování nepímým způsobem a to prostřednictvím výdajů na materiální statky (Veblen 1999, s. 26).

¹ Velká ekonomická encyklopedie definuje statky jako věci určené ke spotřebě. Tyto věci mají schopnost přinášet užitek. Prostřednictvím schopnosti uspokojovat naše potřeby přispívají ke zvyšování blahobytu (Fiák a kol. 1999, s. 666).

Mezi hmotnými statky dále rozlišíme tzv. kapitálové zboží a spotřební zboží. Jak uvádí Samuelson, **kapitálové zboží** je typické svým dlouhodobým využitím. Opakovaně může vstupovat do výroby a tak umožnit produkci jiných statků. Za adit zde máme např. výrobní stroje, haly, počítače atd. (Samuelson; Nordhaus 2010, s. 737). Kapitálové statky (zboží) bychom mohli označit jako hmotná aktiva, která vlastníky při jejich užití mohou přinést zisk. Druhým typem hmotných statků je **spotřební zboží**. Samuelson do této skupiny kromě spotřebních statků dlouhodobého a krátkodobého užití přidává i služby. Mezi statky dlouhodobého užití máme například nábytek nebo automobil, mezi zboží krátkodobého užití spadají například potraviny, oblečení nebo energie (Samuelson; Nordhaus 2010, s. 445-447).

V souvislosti s rozvojem konzumerismu je pozornost ekonomů a sociologů (např. S. Zamagni, J. Heath) věnována také tzv. **pozicím statkům** (positional goods). Heath uvádí, že tyto statky jsou vzácné ze své podstaty, je k nim omezený přístup a jejich zisk je ovlivněn naší schopností a ochotou za ně zaplatit. K takovým statkům patří třeba dobrá lokalita bydlení, společenské postavení, dobrý vkus apod. Takové statky nám pomáhají chránit nebo udržovat naše postavení (Heath 2004, s. 120-121). V terminologii Bourdieua, jak uvádí Heath, se může jednat o jakoukoli věc, kterou je vyjádřená naše odlišnost (Heath 2001, s. 9). Uměle se dá taková odlišnost vytvořit, jak Heath uvádí, tzv. soutěživou přirážkou. Taková přirážka se projeví například při zavedení členských klubových karet do podniku, fitness centra atd. Dalším příkladem může být restaurace, která zavádí přirážku za lokalitu tím, že zvedá ceny natolik, že jí lidé v ní si zde mohou dovést se najíst (Heath 2004, s. 120-121). Takové přirážky z vlastní zkušenosti víme dobře: například lázeňská přirážka, drahé restaurace na náměstí atd. Heath doplňuje, že pozicím statky získávají na cenu a významu právě díky soutěži mezi spotřebiteli (usilováním o ně) (Heath 2001, s. 9). A právě tato rivalita o pozicím statky vyvolává, podle Heath, soutěživou spotřebu. Soutěží, ve které se usiluje o výjimečnost pozicím statků tím, že se konzumenti srovnávají navzájem,

potom rozvíjí samotný konzumerismus (Heath 2004, s. 120). Mezi pozíční statky lze, podle Heatha, přidat také termín *šcoolō*. Jde zde o distinkci. Být cool se stává hodnotným ať v porovnání s druhými. To znamená, že například lidé se stávají cool, protože v tichu jiných prostě cool není (Heath 2004, s. 191).

2.2 Soutěživá spotřeba

Dle liberální kritiky je pro konzumní styl života typické jak hromadění a konzumace statků, tak právě i soutěživá spotřeba mezi jednotlivci, kteří soupeří a usilují o uznání, prestiž a postavení (Veblen 1999; Heath 2001).

Soutěživá spotřeba, dle Heatha, získává podobu velkého závodu, při němž nejde o uspokojování základních potřeb, ale pseudopřeb. Tento typ spotřeby zásadně přispívá k rozvoji konzumerismu, neboť jak bychom měli sledovat, celá společnost se stává jednou velkou soutěží a lidé usilují o to předstihnout všechny kolem sebe (Heath 2004, s. 122; Heath 2001).

Pokud si chceme zvýšit ná příjem, máme možnost pracovat přesčas, namáhat si a mít k dispozici více finančních prostředků. Dle Heatha takové v domění v těchto možnostech nás probouzí pocit, že si můžeme dovést více než dříve. Kámen úrazu nastává právě v té chvíli, kdy se rozhodneme a koupíme si například nové lepší auto, nebo vichni okolo mají relativně ty samé možnosti jako my a nové auto si koupí také. Tím pádem my ztratíme svou výhodu a pokoušíme se získat ještě něco lepšího. Netrvá dlouho a zase se najde někdo, kdo bude úspěšnější a předí nás. Proto Heath označuje soutěživou spotřebu jako závod ke dnu. (Heath 2001, s. 9611; Heath 2004, s. 122)

Na konci tohoto snažení zjistíme, že jsme skončili tam, kde jsme začali. S tím v domě, že jsme do toho investovali naši energii, finance, volný čas atd. Veblen podle Heatha soudí, že investování do zboží, které nám má zaručit zachování naší prestiže, je marnotratné (Heath 2004, s. 114). Heath dokazuje, že chovají-li se ostatní stejným způsobem jako my, nákup stále nákladnějšího zboží za účelem udržení si své úrovně, nevede k fládujícím výsledkům. Vklad do zboží se následně stává novým

standardem, ili zase jakýmsi vstupním požadavkem k danému statusu (Heath 2004, s. 114-115). Veblen uvádí příklad pomrn homogenní skupiny tiska na počátku 20. století jako lidí s pomrn dobrým životním standardem. V domí dobré finanční situace je vedlo k pokoušení p edvád t své postavení a schopnost spot ebovávat. Tato spot eba se postupn stala normou a tedy jakýmsi uznávaným požadavkem životní úrovn tiska (Veblen 1999, s. 74).

Na zmín ných p íkladech m fleme sledovat to, o em dále obecn hovo í Veblen. Ten upozor uje na vn j-í tlak, který nás nutí udržovat si sv j standard i ho posunovat je-t vý-e (Veblen 1999, s. 74). Poslední v ta nám napovídá, fe standard není jasn daný a ohrani ený. Naopak jak Veblen uvádí, je pruflný. Zvy-uje-li se ná- p íjem, máme tendenci zvy-ovat i spot ebu. To se vlastn považuje za normální a vícemén se to od nás o ekává. Ve vzduchu se vzná-í jakýsi ideál spot eby, který je tém na dosah ruky. Vynaložíme-li úsilí, m fleme se p iblížit t íd nad námi, to znamená, fe m fleme konzumovat jako oni. A o to nám, jak pí-e Veblen, jde. Kup edu nás flene rivalita, usilujeme p ed ít ty, mezi které se po ítáme, a jak jsem ufl zmínila, p i adít se k t m, co stojí stupínek nad námi. M fleme si to v podání Veblena shrnout tak, fe lidé vydávají jak na své fyzické, tak i psychické uspokojení mnohem více nefl je t eba, jen aby vyhov li konven ním požadavk m životní úrovn (Veblen 1999, s. 83-84).

Spot ebu tedy nelze chápat pouze jako výdej za ú elem vyniknout nad ostatními, ale také jako výdaje, které sloufí k vyhov ní konvencím a udržení si standardu své životní úrovn . Heath hovo í o tzv. **spot eb úto né a spot eb obranné**. Pro úto nou spot ebu je charakteristická rivalita, snaha získat ur íté postavení atd. Naopak lidé, kte í se chovají jako obranní spot ebitelé, konzumují hlavn proto, aby neztratili krok s ostatními. To je asto t eba i nedobrovoln vede k tomu utrácet více a více pen z (Heath 2004, s. 115). Heath soudí, fe Veblen poukazuje na to, fe lidé jsou p írozen vtafováni do sout fe s ostatními spot ebiteli (Heath 2004, s. 117). To je patrné i na následujících p íkladech.

Nachází-li se v rodině tetička, která nás na Vánoce zahrne drahými dárky, jen aby se ukázala, že je finančně zajištěná a platebně schopná, budou se pětiletí roční rodiče snažit dotáhnout lačku, aby neklesly v náročných. Donutí je to zainventovat více, než předvodněchtli. Zde se názorně projevuje tlak okolností. Další příklad, jak se stát nedobrovolným spotřebitelem, uvádí Heath ze silničního prostředí. Vidíme-li na silnicích samá velká auta při rozhodování, jaké nové auto si koupit, si mnohdy raději zaplatíme více jen kvůli tomu, že ve velkém autě je při nehodě reálnější šance na přežití, než v malém (Heath 2004, s. 117-118).

Heath z toho usuzuje, že není možné rozhodnout se pro neúčast na této soutěži. Hovoří o tom, že se na této problematice podílíme všichni, ať už jsme v pozici útočného spotřebitele nebo obranného. Možná jen ti, co razí strategii útoku, to znesnadní tím, kteří je pak ze všech sil dotahují. Podle Heatha jsou ale náklady a případné výmluvy nepodstatné, protože se přidávají sledky náhleho jednání (Heath 2004, s. 118).

2.2.1 Okázalá spotřeba

Formou soutěživé spotřeby je **okázalá spotřeba**. J. Heath tímto typem spotřeby charakterizuje americký konzumní styl 50. let 20. století. Jednalo se o klasickou soutěž o postavení. Tato forma spotřeby vychází z přesvědčení, že koupím-li si lepší, větší, nákladnější vůz než můj soused, ohromím své okolí a tím získám lepší postavení a prestiž (Heath 2001, s. 96-12).

Syndromu okázalé spotřeby se obecně vnoval také T. Veblen, který tento typ konzumu zasadil do historie mnohem hlouběji. Veblen uvádí, že máme dvě možnosti, jak efektivně demonstrovat naši finanční sílu nebo naše bohatství. Tou první je okázalá zahálka, druhou je okázalá spotřeba (Veblen 1999, s. 70). U obou možností jde o plynutí jak materiálními prostředky, tak i časem nebo energií. Nejdříve obě možnosti vymezím, pak jsem v této pozornosti budu vnoval okázalé spotřeby jako efektivnějšímu a rozšířenějšímu prostředku v dnešní společnosti.

Veblen uvádí, že jak okázalá spotřeba, tak zahálka jsou charakteristické zvláště pro tzv. **zahálivou třídu**. Veblen tuto třídu řadí na vrchol společenské struktury, je tedy nadřazená všem ostatním. Zahálivá třída se začínala plně objevovat v souvislosti se vznikem soukromého vlastnictví (Veblen 1999, s. 24). Nicméně zárodky zahálivé třídy vznikaly již v barbarských kulturách v souvislosti s třídní diferenciací a s oddělením majetku. Z původního vlastnictví osob (otrok) se postupně soukromé vlastnictví začíná vztahovat i na věci, tedy hmotné statky. Veblenové zahálivé třídy hromadily statky za účelem spotřebovávání je a také kvůli rivalitě o úctu (Veblen 1999, s. 24625). V dnešní době, jak píše Hauserová, jsou to vedle věci hlavně peníze, které slouží jako prostředek k získání postavení a prestiže (Hauserová 2004, s. 21). K. Marx velice výstižně charakterizuje moc peněz, když píše: „Jak velká je síla peněz, tak velká je moje síla. Vlastnosti peněz jsou mé vlastnosti a bytostné síly o vlastnosti a bytostné síly jejich majitele.“ Marx také cituje Shakespeara, když říká: „Tenhle ten flutý otrok rozloží náboženství, prokletému poflehná, sněhové lepě zjedná úctu a zloděm dá pravomoc a může zasednout v křeslech senátorů.“ (Marx 1978, s. 107).

Pro zahálivou třídu je charakteristická neproduktivní a neúčinná činnost a neproduktivní trávení volného času. Nemůžeme to ale zaměřovat pouze na činnost (Veblen 1999, s. 9, 40). Pro účel, jak neproduktivní práce vznikla a co si pod ní představit, budu opět vycházet z Veblena. V prvopočátku se práce dělila na muflskou a flenskou. Muflí lovili, fleny hlídaly oheň a pečovaly o potomky. Muflí jelikož nechtěli být srovnáváni s flenami, nepovažovali svou činnost za práci. Z tohoto poátečního rozdělení na flenskou a muflskou práci a se zvýšením specializace zaměstnání, se činnosti začaly rozlišovat na produktivní a neproduktivní, neboli podstatné a hodnotné. Hodnotné činnosti byly později tedy výsadou zahálivé třídy (Veblen 1999, s. 11). K zahálivé třídě bychom mohli z prvopočátku přidat například kněze, vojáky, vládců atd., v současnosti bychom zde začali též politiky. Tato neproduktivní vrstva tedy jednak flíje v zahálce, dále pak okázale hromadí majetek a spotřebovává za účelem

zisku účtyhodnosti a také kvůli sklonu k soupení s ostatními (Veblen 1999, s. 26).

Veblen charakterizuje **okázalou zahálku** plýtváním času a námahou, kdy zvláště v dřívějších dobách byla uflite ná práce pro tuto vrstvu nedostojná, podadná a hlavně neslučitelná s jejich flivotem. Tyto stereotypy ale přetrvávají dodnes a takové innosti, které souvisí s kařldodenním flivotem, jsou pro n koho odpudivé (př. úklid v domácnosti) (Veblen 1999, s. 35-36, 71). Zahálivá tída holdovala zábavě, zajímala se o umění, módu, vyznala se v etiketě, studovala okultní vědy, mrtvé jazyky atd. Na tyto innosti mflie být pohlíženo jako na zahálivé kvůli tomu, flie nezanechávají materiální produkty, ale spíše nemateriální statky (př. znalost latiny). Tím, flie tída v novala dostatek času těmto aktivitám, dávala najevo schopnost dovolit si flít v zahálce i v svou finanční situaci (Veblen 1999, s. 41).

Co nás ale především zajímá, je **okázalá spotřeba**. Okázalá spotřeba se nejlépe, podle Veblena, projevuje okázalým plýtváním materiálních statků (Veblen 1999, s. 71). A to plýtvání za účelem majetkového soutěžení, rivality nebo přiznání ekonomického úspěchu (př. sbírka obrazů) (Veblen 1999, s. 82). Podíváme-li se zpátky do minulosti jako první, kdo mohli okázale spotřebovat, byli mflí. Tě o vybrané jídlo, narkotika, alkohol atd. Spotřeba se také začala rozlišovat na ulečtilou a sprostou. Proto chtěli jen zahálivé tídy získat úctu a ocenění svého postavení, uil se jak taková fládoucí spotřeba má vypadat. Mohlo to zahrnovat například znalost architektury, umění, kvality vín apod. (Veblen 1999, s. 59-63).

Jak uvádí Veblen, t ebaflie jak okázalá zahálka, tak okázalá spotřeba mohou být efektivní v malé jednolité komunitě, mnohem větší efekt zanechá na druhých lidech ve velké diferencované společnosti okázalá spotřeba (Veblen 1999, s. 70-71). Důvod je podle Veblena zřejmý. V diferencované společnosti lidé nejsou v tak těsném kontaktu, to znamená flie, ani kdyby chtěli, nemohou se s nimi navzájem registrovat. Proto pro získání dobrého mínění o své flivotní úrovni je výhodné nikoli demonstrovat zahálku, ale spotřebu (Veblen 1999, s. 71). Pravděpodobně si snáze povimneme, flie

místní podnikatel jezdí každý týden v jiném autu (a tak předvádí svou schopnost spotřebovávat), neřeknu toho, ale bude každý druhý den relaxovat u bazénu na své zahradě (kde by předváděl svou zahálku).

2.3 Neefektivní kolektivní jednání a jeho důsledky

Nyní se dostávám k jádru liberální kritiky. Z pohledu liberální kritiky tvoří problematika konzumerismu ve formě neefektivního kolektivního jednání, které vede k nezamýšleným vedlejším důsledkům, jež jsou kontraproduktivní. Heath uvádí, že lidé sice nejsou hloupí, ale ocitají se v zajetí tohoto neefektivního kolektivního jednání, kterého se nelze neúspěšně odstříct (Heath 2004, s. 1146117).

2.3.1 Neefektivní kolektivní jednání

Konzumní jednání lze přirovnat k tzv. **pozitivnímu závodům ve zbrojení**. A kolikrát lze z podobného pojmu evokovat souvislost s úplně jinou tematikou, poslouží mi nyní k vysvětlení souvisejícího spotřebního jednání a podotýkám, že spotřebovávat nemusíme jen hmotné statky. Podle Franka se ocitáme často v situacích, ve kterých odměna závisí na tom, jak si vedeme vůči svému soupeři (Frank 2003, s. 300). Příkladem takové situace může být například studia studenta na budoucí povolání². Chce zdolat, ale i student studující na univerzitě se často snaží být aktivní a držet se nad rámec, aby později u výběrového řízení na tom byl lépe než ostatní, kteří disponují pouze vysokým diplomem. Soudím, že všechny tyto certifikáty, jazykové zkoušky, praxe atd. dostatečně demonstrují pozitivní závody ve zbrojení, jak je ekonomové popisují. Obecně podle Franka jde o situace, ve kterých všichni investují stále více do zlepšení svého výkonu, aby se vyrovnali soupeři (Frank 2003, s. 300). Počítáme-li se vlastně bavíme o soupeření, kdy neustále navzájem se srovnáváme jak svými kulturními tak ekonomickými

² Tato tematika souvisí s tzv. kredencialismem, kterému se věnuje Randall Collins ve své knize *The Credential Society*. V současné době neustále roste požadavek zaměstnavatelů na minimální úroveň formálního vzdělání, kterého má zájemce dosahovat, aby mohl být zaměstnán na určitém místě v určité profesní oblasti (Collins 1979).

kapitál, abychom na tom byli lépe než druzí. Ale dělají-li to tak všichni, standard se pouze zvyšuje a všichni končí tam, kde začali nebo jsou na tom dokonce i horší.

Druhým modelovým příkladem, kterého se využívá ve výzkumu o lidském chování, je tzv. **švýcarské dilema**³. Model podle Heatha vysvětluje, že pokud všichni zvolí strategii výhodnou pro sebe, budou na tom v důsledku horší, než kdyby kooperovali (Heath 2001, Heath 2004). Podle Franka se jedná o rozpor mezi úzkým soukromým zájmem a širšími zájmy většího společenství. Ačkoliv často volí dominantní strategii, což je nejlepší strategie pro nás samotné, bez ohledu na strategie druhých. Přitom by stačilo, aby se aktéři domluvili a zvolili strategii, která by přinesla nejvyšší možný kolektivní zisk jako výsledek (Frank 2003, s. 266-269). Tento model lze aplikovat i na spotřební jednání v společnosti. Posloužit by zde mohl již zmíněný příklad J. Heatha o nákupu velkého auta (Heath 2004). Řidič, který myslí na bezpečí vlastní i bezpečí své rodiny raději koupí větší, bezpečnější vůz, aby v případě nehody všichni přežili. Pokud všichni uvažují tímto způsobem, jsou cesty plné velkých, drahých automobilů vybavených nejmodernějšími bezpečnostními prvky. Přitom by stačilo

³ Pojem švýcarské dilema dostal podle Jureky název podle následujícího příběhu: Policie zadržela dva podezřelé muflery. Trestní sazba za zločin je 10 let. Muflery jsou odděleni v samostatných celách a nemohou spolu komunikovat. Muflery mají tyto možnosti: A) Nepoznají-li se ani jeden z nich, policie nemá důkazy, mohou dostat maximálně 2 roky. B) Připoznají-li se oba, mohou dostat 7 let (připoznání = polehující okolnost). C) Připoznají-li se jen jeden, za spolupráci může dostat pouze 1 rok, druhý, který se nepřipoznal, může očekávat plnou výši trestu (10 let). Situace dopadne asi tak, že se připoznají oba a dostanou 7 let. Ovšem kdyby měli možnost domluvit se, mohou dostat jen 2 roky. Důvod? Vše uvažuje tak, že kdyby se sám nepřipoznal a druhý se připoznal, oba dostane 10 let, zatímco ten druhý jen 1 rok. Pro samotné vězení je to nejlepší, co mohli bez ohledu na druhé udělat.

Švýcarské dilema se stalo inspirací pro mnoho her. Jde zde o dilema mezi zradou a spoluprací. Spolupracují-li hráči, získají všichni maximální kolektivní výsledek. Sleduje-li se pouze vlastní zájem, nedosáhne se maximalizace společného zisku. Taková strategie je strategií zrady (Jurek a kol. 2010, s. 228-229).

kooperace a domluva a v-ichni by úpln stejn mohli jezdit v men-ích levn j-ích a v kone ném d sledku stejn bezpe ných vozidlech.

2.3.2 D sledky konzumní spole nosti

Nyní se zmíním je-t o n kolika d sledcích konzumní spole nosti, jimifl se zabývá liberální kritika.

Za jeden z moflných d sledk sou asné konzumní spole nosti m fle být podle Heatha povaflována **ztráta volného asu** jako da za ekonomickou prosperitu. Heath to demonstruje analýzou americké kriti ky J. Schor, která uvádí p epracování a zároveň p íli-né utrácení jako problematiku spojovanou s ekonomickým r stem. A koli Ameri ané cht jí více pracovat a tím si dovolit více v cí, objevují se stíflnosti na mnoflství asu stráveného prací. Zároveň si Ameri ané sami uv domují, fle utrácení více nefl by cht li (Heath 2001, s. 8).

Heath tuto situaci vysv tluje jednoduchým zp sobem. Uvádí, fle skute né p epracování (z dobrovolného rozhodnutí) ani nadm rná spot eba není moflné. Jde totiž o kompromis mezi prací a volným asem, pop . -et ením a utrácením. Vfdy jde o zváflení kolik pracovat, aby se mnoflství navý-eného platu rovnalo z eknutí se volného asu. Utrácení má op t dobrovolný charakter (Heath 2001, s. 8). Jednodu-ěji e eno, sami si zváflíme, zda se nám vyplatí z eknout se volného asu, abychom vyd lali více pen z.

Heath soudí, fle J. Schor vysv tluje pravou podstatu problému. Nadm rnou spot ebu i p epracování lze povaflovat za d sledek sout fle. Mnohé zboflí v sob skrývá srovnávací hodnotu a tak m fleme íci, fle lidé neplatí šjeně za v cí a slufby, které skute n cht jí, ale i za to, aby získali to, co je módní ó pozi ní statek. Mnoho zboflí, které kupujeme a tedy i spot ebováváme, má tedy souvislost s postavením (Heath 2001, s. 9).

Veblen hovo í o dal-ích d sledcích souvisejících se spot ebou a snahou udržet si ur itý flivotní standard. Veblen dochází k p esv d ení, fle lidé se upínají k aktivitám, které p iná-í zisk co nejv t-ího bohatství. Výsledkem

takového poínání je, fle se za úelem zisku dobrého míní od ostatních, zaměřují hlavně na to, co je viditelné, tedy hlavně na viditelnou spotřebu. Důsledkem je jejich **ambivalentní život**. Na obdiv je vystavována jedna stránka jejich lesklého, úspěšného bytí, na druhou stranu, pokud možno v utajení zůstává jejich soukromý vybledlý život.

Veblen uvádí je to jeden důsledk a tím je **nízká porodnost**. Páry si jednoduše spoítají, fle dít jsou nákladné, a fle by bylo třeba vynaložit hodně úsilí i prostředk na jejich zaplacení. Proto mžeme hovořit o nízké porodnosti jako o dalším úniku tlaku na životní standard (Veblen 1999, s. 90691).

SHRNUTÍ

Liberální kritika představuje jednu z mnoha kritik zabývajících se spotřební kulturou. Konzumerismus je dle této kritiky produktem spotřebitelů, kteří spotřebují kvůli soutěži s ostatními. Cílem této kompetice je dosažení lepšího postavení, získání uznání i prestiže. Proto zde hovoříme o tzv. soutěživé spotřebě. V této soutěži lidé především usilují o získání tzv. pozitivních statků, nebo je k nim omezený přístup a nevíchni jsou schopni nebo ochotni za ně zaplatit. Tyto statky jsou vzácné ze své podstaty a hrají velmi významnou roli v rozvoji konzumerismu.

Podle J. Heatha se této soutěži účastníme víchni a to buď v roli dobrovolných, nebo nedobrovolných spotřebitelů. V případě prvního typu spotřebě účelové, je naším zájmem předit ostatní, v druhém případě (spotřebě obrané) je naší snahou pouze vyhovět nastavenému standardu a neztratit s ním krok (Heath 2001; Heath 2004). Za specifickou formu účelové spotřebě lze pokládat okázalou spotřebu, které se vnoval T. Veblen. Tato spotřeba je charakteristická okázalým plýtváním ve snaze opět získat lepší postavení, prestiž i ohromit okolí (Veblen 1999).

Liberální kritika spotřební kultury upozoruje na problém kolektivního jednání, které vede k nezamýšleným důsledkům, a které je ve své konečné podstatě neefektivní. Neúelné chování dokládám etnými příběhy

i n kolika modely (p . v z ovo dilema, pozi ní závody ve zbrojení), které transparentn ukazují, jak sout flivé jednání nevede k fládoucím výsledk m.

Liberální kritika, dle Heatha, p edstavuje neutrální koncepci mezi mnoha kontroverzními kritikami (p . perfekcionalistická, ideologická atd.). Je to z toho d vodu, flé ji lze považovat za hodnotov neutrální a sou asn ne-normativní. Zmi ovaná kritika se nesnaflí íkat, co by lidé m li i nem li pokládat za hodnotné a správné. Tato kritika sou asn nekritizuje preference jiných ani to, flé lidé usilují o pozi ní statky. Proto by se liberální analýza mohla pouflít jako vhodný základ pro ve ejné jednání. (Heath 2001, s. 106 11).

3 McDONALDIZACE SPOLE NOSTI

V této kapitole se zaměřím na kritiku moderní společnosti v podání G. Ritzera. Ritzer hovoří o tzv. mcdonaldizaci, jako o ústředním procesu moderního světa. Termín vznikl podle rychloobslužné restaurace McDonald's, kterou autor považuje za nejvýznamnější projev onoho procesu mcdonaldizace. Ritzer stále hovoří o společnosti jako moderní, i když auto i jako například J. F. Lyotard charakterizují současnou dobu spíše jako postmoderní⁴. Ritzer i přes jisté znaky, které překonal moderní dobu (př. rušení výškových domů a výstavba menších snesitelných celků), obhajuje své stanovisko patrnými rysy stále trvající moderní společnosti. Mcdonaldizace, je-li zasahuje do mnohých společenských odvětví, je dle Ritzera stále z etelným moderním jevem, který zdrazuje nepřetržitou strukturovanou racionalitu společnosti (Ritzer 1996, s. 13, 1396143).

Ritzer se kriticky zabývá racionalizací společnosti, přičemž v mnohém vychází z Maxe Webera a jeho racionálně pojímané moderní společnosti. Autor však upozorní na fakt, že mcdonaldizace není synonymem pro současnou společnost. Není to o tom, že buď v ní jsou mcdonaldizované nebo nejsou. Spíše jde o poslušnost, kdy určitá oblast je tímto procesem poznamenána více, jiná méně a zatím vůbec. Mcdonaldizace není také nic nového, její úspěch spoívá na využití předchozích inovací, které známe z 20. století. Byly jí například byrokracie, vědecký management F. Taylora, montážní linka H. Forda atd.⁵ (Ritzer 1996, s. 14, 32).

⁴ Dle Kellnera nelze jednoznačně říci, zda je mcdonaldizace moderní nebo postmoderní proces. Kellner se domnívá, že se nyní nacházíme na hranici mezi dvěma kulturními a sociálními paradigmaty, neboli mezi moderním a postmoderním světem. Mělo by říci, že mcdonaldizace má jak své moderní znaky (př. racionalizace výroby a spotřeby), tak i své postmoderní znaky (př. propagační upoutávky na kvazi-mystický americký svět plný zábavy, který lze zařít například v etci McDonald's) (Kellner 1999, s. 5).

⁵ **Byrokracie**

Podle Kellnera může být byrokracie pojímána jako projev nejvyšší racionality v oblasti správy a koordinace lidských aktivit. K hlavním znakům přidáme: vědomost pravidel,

McDonaldizace se dá podle Ritzera charakterizovat jako šířící proces, při kterém principy rychloobslužných restaurací ovládají stále více sektor americké společnosti i celého zbytku světa (Ritzer 1996, s. 18). Podle Ritzera tedy nelze proces McDonaldizace vztáhnout pouze na rychlé občerstvení, ale je nutné si uvědomit, že se projevuje ve stále více oblastech. McDonaldizace zasahuje do oblastí jako je cestování, volný čas, rodina, vzdělání nebo i zdravotnictví i sexualita (Ritzer 1996, s. 18).

Dříve, díky nimž se model šMcDonaldů ujal i v jiných oblastech, jsou zřejmé. Ritzer hovoří o tom, že v restauracích je nabízena efektivita, předvídatelnost, velké porce za málo peněz a to vše bez velkého úsilí (Ritzer 1996, s. 28). Podle Ritzera vlastně jeden z faktorů, který přispívá k šíření McDonaldizace do více a více společenských sfér, je právě to, že ji

jasně definované pravomoci a povinnosti, které jsou vázané na pozici, hierarchie úřadů, odborné vzdělání úředníků, úřední jednání písemnou formou, oddělení majetku úřadu a úředníka atd. (Keller 1996, s. 13, 27). Ritzer soudí, že Weber byrokracii považoval za typický příklad formální racionality. Byrokracie představuje neefektivní strukturu, která funguje vysoce předvídatelným způsobem a dokáže řešit množství problémů (Ritzer 1996, s. 36).

V decký management, podle Ritzera, umožnil sestavit sérii principů, namířených k racionalizování a tedy zefektivnění práce. Nehumánní technologie, které vykonávaly kontrolu nad zaměstnanci, přispěly k předvídatelnosti práce. Rychloobslužné restaurace se inspirovaly v organizování práce. Cílem takových podniků je nalézt nejlepší a neefektivní způsob servírování a přípravy jídel (Ritzer 1996, s. 40).

F. Taylor, podle Cimbalníkové, sledoval postup nejlepších pracovníků a poté určil nejlepší způsob vykonávání práce. Vybral vhodné pracovníky a ty vycvičil v nejlepším způsobu vykonávání práce. Sledoval, zda pracovníci dodržují určený pracovní postup a zda dosahují výsledků. Motivoval pracovníky k vyššímu výkonu úkolovou mzdou. Věškerou odpovědnost za práci přesunul z dělníků na manažery.

A kvůli došlo k enormnímu nárůstu produktivity, představoval nový systém dehumanizující sledky pro pracovníky (Cimbalníková 2008, s. 25).

Montážní linka, dle Ritzera, našla nejznámější uplatnění v automobilovém průmyslu (H. Ford). Linka představovala další krok v racionalizaci průmyslu, kdy umožnila mnohem efektivnější, ekonomičtější, předvídatelnější i kontrolovatelnější způsob výroby, kde není třeba kvalifikovaných dělníků (Ritzer 1996, s. 41).

pokládáme za hodnotnou. Pro mnoho podniků v těchto oblastech představuje tento proces mnoho řádoucích aspektů a tak se mcdonaldizace stává jejich cílem. Na druhou stranu primární síly, které proces pohání, jsou především jenom materiální a ekonomické zájmy a cíle a s tím spojené ambice. Následování mcdonaldizace vede k nižším cenám a k vyšším ziskům. Nejen rychloobslužné podniky se snaží zvýšovat efektivnost, používají různé nové technologie, předvídat a kalkulovat s cílem zvýšit zisk (Ritzer 1996, s. 135-137). V následující kapitole podrobněji pojednám o několika aspektech, díky nimž je mcdonaldizace tak lákavá.

3.1 Tajemství úspěchu aneb 4 dimenze mcdonaldizace

Abychom pochopili, v čem tkví úspěch rychloobslužných restaurací a jiných oblastí, které model přejímají, rozeberu přímo na McDonaldu tyto i komponenty racionálního systému. Ritzer hovoří o pozitivních aspektech mcdonaldizace, kterými jsou vypočítatelnost, předpověditelnost, kontrola a efektivita (Ritzer 1996).

Prvním znakem, kterým se budu zabývat, je **vypočítatelnost**. Ritzer uvádí, že mcdonaldizace se zaměřuje na oblasti, které mohou být zkalkulovány, spočítány a kvantifikovány. Co to tedy konkrétně pro McDonald's znamená? Ritzer hovoří o důrazu na obrát, velikosti nabízených produktů, rychlosti servisu nebo preciznosti odměňování jídla a nápojů. Kvantita je zdůrazňována například pojmenováním jídla i nápoje (Big Mac, Big Gupl, í), kdy je zákazník lákán na iluzi velkého jídla za málo peněz. Do dokonalosti věci dovádí speciálně natvarované sáčky, které přitom jsou úplně plné. Hranolky jsou nachráné tak, aby přitom byly, že je jich víc, nápoje jsou automaticky přesně odměňeny a jsou doplněny hodným ledem, houska je vždy o něco menší než hamburger, aby vznikla iluze většího objemu atd. Nehledě na nové technologie, které zajišťují, aby se maso při smažení nepřesvrklo. To vše si McDonald's také zakládá na rychlosti, jídel je zákazník obsloužen, znamená v něm prodej jídla a tím i větší zisky. Na co ale Ritzer upozorňuje, je zhoršení kvality na úkor kvantity (Ritzer 1996, s. 73-76).

Další dimenzí mcdonaldizace, kterou Ritzer zmíní, je **predvídatelnost**. Moderní racionální společnost usiluje o predvídatelnost a predvídatelnost. Lidé jednoduše nechtějí být překvapeni. Chcejí vědět, co mohou očekávat, nejlépe vřady a vřady. Ritzer v této souvislosti hovoří o uniformitě, důrazu na disciplínu, pořádku, systematizaci i formalizaci, která je typická právě pro mcdonaldizované oblasti společnosti (Ritzer 1996, s. 92).

Jak dále Ritzer uvádí, si McDonald's nám nabídne v USA, Evropě i jinde stejný hamburger, salát se stejnou omáčkou atd. Lidé tak i v cizích zemích mohou navštívit dříve známou restauraci. Ritzer hovoří o dvojí straně mince, když říká, že na jedné straně mají lidé možnost ochutnat i jinou než domácí nabídku jako třeba kuchyni italskou nebo španělskou, na druhou stranu ale mizí specifické rozdíly krajiny a míst, nebo vzhled vypadá vřady stejný. Si McDonald's ale i jiné podniky tohoto typu mají stejná loga, barvy, symboly. Obsloufí vás i podobná obsluha. K pocitu stability a známosti přispívá dále rutina i rituály. Lidé si na to zvykli a do budoucna se na to opírají. Měly by být například o specifický pozdrav obsluhy, který máme vřady ekat (Ritzer 1996, s. 93-94).

Dalším rysem racionální společnosti je **kontrola**. Mcdonaldizace, podle Ritzera, hledá prostředky, které by zlepšily kontrolu nad zaměstnanci i zákazníky. V racionalizované společnosti je to totiž člověk, kdo je zdrojem nejistoty a nepredvídatelnosti. Ritzer ukazuje, jak touha po větší kontrole způsobuje nahrazování lidské technologie touto nelidskou a nehumánní. Ritzer podotýká, že kontrola se dá zajistit právě tak dobře skrze technologii, tak i skrze striktní pravidla, postupy, následováním příruček atd. (Ritzer 1996, s. 104).

Ritzer popisuje, jak se taková kontrola dá zajistit v rychloobslužných restauracích. Případným nepredvídatelným zdrojem by mohl být kuchař. Jelikož záleželo na jejich rychlosti, zručnosti a náladě, byli kuchaři úplně vynecháni a jejich místo zastoupily jednoduché rutinní postupy přípravy jídel, které zvládne bez nutnosti přemýšlet téměř kdokoli. Nápojové

automaty zase napomohly nepřesnosti lidského odhadu. Dnes již zamstanec pouze vyzvedne hotový nápoj, který pomocí senzoru odměří a připraví stroj. Vystudovaní manažeré i šamburgerové univerzity následně dohlíží na to, zda se lidé za pultem chovají tak, jak mají. Zda respektují a následují pokyny, které jim plánují krok za krokem. Inspekce dále kontroluje například, zda kvalita potravin odpovídá standardům. Ritzer hovoří také o kontrole zákazníků. Lidé jsou manipulováni a kontrolováni i v svém nákupu například v supermarketu. Zákazník si již díky čárovým kódům, kterými je zboží opatřeno, v košíku nekontroluje, kolik v něm stojí. Dále pak na zákazníka domyslně pro sobí rozmístění zboží (například sladkosti a hračky v nižších policích), strategie umístění zlevněného zboží atd. (Ritzer 1996, s. 95, 108-111).

V mcdonaldizované společnosti je velký důraz kladen také na **efektivitu**. Ritzer hovoří o snaze jednotlivých oblastí vyhledávat ty nejlepší možné prostředky pro dosažení požadovaných cílů. Autor upozorňuje na to, že by bylo zcela neefektivní, kdyby se po lidech požadovalo, aby optimální prostředky objevovali stále dokola. Proto se vybírají prostředky, které jsou již historicky osvědčené a prověřené (například F. Taylor o principy v deském managementu) (Ritzer 1996, s. 49-50).

Podle Ritzera to byla právě rychloobslužná restaurace, které přispěla k zefektivnění konzumace jídla. Na modelu McDonaldu nyní opět ukážeme domyslně propracovaný efektivní systém. Již při rozhodování, kde uspokojit hlad, se může výběr často zúžit právě na rychloobslužné restaurace, nebo v případě, že zde ušetříme jak čas, tak i peníze (například dostaneme hodnější jídla za málo peněz). Restaurace, aby mohly maximalizovat svůj zisk, dbají na to, aby vše probíhalo jako na běhícím pásu a obměna lidí byla co nejrychlejší.

Uložit jakmile vejde dovnitř, je schopen poměrně rychle si objednat z omezeného jídelníku, rychle zaplatit a jít si vybrat místo u stolu. K zefektivnění, dle Ritzera, přispělo i servírované jídlo, které se často dá jíst pouze rukama. To umožní rychlou konzumaci. Jelikož jídla nejsou nikterak pohodlná, není důvod se v nich zdržovat déle. Velký úspěch zaznamenalo také tzv. přejízdné okýnko, kdy již není třeba ani vystoupit

z vozu. Prob hne rychlá objednávka, placení, obdržení vytouženého menu a lov k m fe pokračovat dál (Ritzer 1996, s. 50653).

3.2 Mcdonaldizace vzd lání

Nyní bych ráda pojednala o jednom konkrétním p ípadu a to, jak se proces mcdonaldizace projevuje ve vzd lávání, jak postupuje -kolstvím i v dou. Zamyslíme-li se nad podobou dne-ního -kolství, uvidíme zde práv ony zmín né znaky racionality spole nosti (efektivitu, vypo ítatelnost, p edpov ditelnost i kontrolu).

Liessmann hovo í o tom, fe práce univerzit se musela tak jako jakákoli práce v jiných oblastech podrobit kontinuálnímu standardizovanému a objektivnímu hodnocení. Kritéria a metody hodnocení byly p ejímány z podnikové ekonomie i podnikového poradenství. Takfe i na vzd lávací systém byly aplikovány vzorce, ukazatele, bodové systémy, dotazování spolupracovník , výpo ty náklad a p íjm , systémové analýzy a podobn (Liessmann 2008, s. 64).

Liessmann upozor uje na problém objektivit y evalvace, kdyfl íká, fe neexistuje shoda v tom, co se v bec má hodnotit, aby se zjistilo, zda je univerzita kvalitní. Zda se mají porovnávat výsledky výzkumu, kvalita výuky, p izp sobení mezinárodním trend m, nebo spokojenost student , vybavení, aktivity pro volný as atd. (Liessmann 2008, s. 64).

Evalvací se nevyhnula ani výuka samotná. Ritzer popisuje hodnocení kurz studenty, kte í b hem semestru posuzují jednotlivé oblasti hodin. Na konci semestru u ítel obdrfl í n co jako záv re nou zprávu s hodnocením svého vyu ování s bodovým skóre (Ritzer 1996, s. 83). Liessmann hovo í o podobném hodnocení vyu ujících. U ítelé jsou evaluováni na základ dotazník , jeff mají posoudit úrove hodin. V dotaznících se dle Liessmanna zji- uje nap . srozumitelnost, nabídka doporu ené literatury, zda bylo vyuffito nových médií i byli studenti obeznámeni se zp soby zkou-ení atd. Liessmann kriticky vystupuje v í tomuto typu hodnocení, nebo ho shledává za nespolehlivé a nevalidní. Studenti subjektivn hodnotí, jak se jim u ítel jevil, jak šdobrýø byl (Liessmann 2008, s. 65). Touto

problematikou se zabývá také Max Weber ve své práci *Věda jako povolání*. Weber hovoří o akademickém vědci jako o muži s dvojitými rolími. Úkolem takového vědce je být jak učitелеm, tak v učeni. Jakkoli může být učitel výborným vědcem, nemusí být zároveň také dobrým učitelem a naopak. Weber říká, že je často učitel posuzován z hlediska návratnosti na jeho přednáškách. Je-li učitel hodnocen jako dobrý, jsou pro to zpravidla určující motivy jako jeho hlasový projev nebo temperament. Naopak je-li posuzován jako špatný učitel, může to vyústit i v jeho propuštění. Jestliže se dá kvalita učitele vyjádřit numericky, kvalita v učení se, dle Webera, takto zvážit nedá (Weber 1998, s. 113). Liessmann tvrdí, že skutečný smysl evaluace výuky je interní kontrola. Pedagog sám v domě, je kontrolován, může zmanipulovat výsledky výuky, jen aby byl poté hodnocen kladně (Liessmann 2008, s. 66).

Weber tvrdí, že kvality v učení se číselně vyjádřit nedají. Jak ale mnozí autoři uvádějí (Ritzer 1996, Liessmann 2008), kalkulace a snaha kvantifikovat prostupuje i do oblasti vědy a výzkumu. Dle Ritzera tlak publikovat co nejvíce za účelem lepšího hodnocení, nutí v učení vydávat méně propracované a tedy méně kvalitní práce i produkovat s menšími obměnami jedno a totéž. Z toho potom plyne, že ti, co publikují často, dopadají v systému hodnocení lépe než ti, co produkují vysoce kvalitní práce, ale píše málo, nebo jde třeba o jejich fluktuantní dílo. Dle Ritzera si sám systém, který je nastavený na upřednostnění kvantity, říká o spoustě průměrných prací. Jak tedy může ambiciózní vědec obstát? Ritzer hovoří o tom, že například ve vědách jsou články, které jsou publikované v profesionálních časopisech, hodnoceny lépe oproti knihám, v humanitních oborech je to naopak. Na vaši osobní hodnocení dále také záleží, které nakladatelství vám knihu vydá. To samé platí pro články a časopisy, ve kterých jsou citovány. Dle takového hodnocení je potom možno srovnávat publikace na celém světě. Další kvantifikativním měřítkem ve světě vědy je také to, kolikrát je vaše dílo citované. Vyvozuje se z toho, že čím více jste citováni, tím kvalitnější a důležitější je vaše práce. Ritzer zmíní například citativní indexy, které každoročně vycházejí a je z nich možno zjistit, že autor

A byl citovaný 50x zatímco autor B 120x. Z toho pak vyplývá, že práce autora B je více jak dvakrát lepší než práce autora A (Ritzer 1996, s. 83-85).

Liessmann také říká o výhledové snaze porovnávat a hodnotit ve světě vědy a výzkumu. Autor v této souvislosti kriticky hodnotí tzv. autonomii univerzit. Univerzita se nedá pokládat za svobodnou, jestliže je stále závislá na spolufinancování z externích zdrojů (tzn. na soukromém sektoru), dále na akreditacích a evaluačních agenturách, na rozporu státu nebo na národních i nadnárodních směrnicích (Liessmann 2008, s. 84). Liessmann zmíní i evidentní podřízení univerzit ekonomickým a politickým zájmům. Evaluující racionalita ocení výhledový výzkum financovaný z externích zdrojů než například publikačníinnost humanitního věde, jehož práce je vysoce oceňována v odborných kruzích. Liessmann o této problematice hovoří jako o mrzení výzkumu podle ekonomických hledisek. Proto se raději financují projekty nosné pro budoucnost a do pozadí se přesouvají zvláště humanitní výzkumy. Univerzity se přizpůsobují evaluačnímu tlaku a jestliže se od nich očekává, že budou více publikovat, ony opravdu za nou. Liessmann hovoří o proměně univerzit na excelentní výzkumné instituce, které se řídí řebíky nebo prestižními oceněními (Liessmann 2008, s. 66-68). Nicméně faktem stále zůstává, že jen těžko lze objektivně hodnotit a kvantifikovat kvalitu vědecké práce.

Jak již bylo výše řečeno, řáci mají přístup k řebíkové hodnocení řkol a univerzit, kde jsou tyto organizace jednotlivě posouzeny dle své kvality, náročnosti atd. Jak ale uvádí Ritzer, hodnocení se dotýká přirozeně i studentů. Hlásí-li se dítě na střední i vysokou řkolu, mnohdy postačí řkole přehlédnutí k předchozím průměrným studijním výsledkům a řák již nemusí vykonat přijímací zkoušku (Ritzer 1996, s. 82). Bhem studia jsou studenti hodnoceni z hlediska svého výkonu známkami, které se následně dají průměrovat a tak, jak říká Ritzer, numerické hodnocení může v případě potřeby zastoupit osobní doporučení (přičemž, že student patří mezi 5 % nejlepších studentů v ročníku, má být dostatečný výpověď).

Ritzer dále uvádí, že pro zefektivnění hodnocení flák se začínají čím dál tím více využívat tzv. vícevolbové výběrové zkoušky. Dříve bylo běžné individuální zkoušení studenta jeho profesorem. Uitel mohl zjistit, co student skutečně umí. Tato forma byla ale z časového hlediska neefektivní, a proto byla mnohde nahrazena písemnou formou eseje. Zjistilo se ale, že i tení esejí je časově neefektivní a tak se populárními staly vícevolbové výběrové zkoušky. Jejich hodnocení oproti písemným formám je rychlé a jednoduché. Bodování mohli provádět i asistenti, takže profesorům zásadně ubylo práce. Dnes už lze využít i hodnocení pomocí počítače, což je efektivní jak pro učitele tak jejich asistenty. Jediná nevýhoda těchto zkoušek spočívá ve faktu, že je nutno čas od času otázky měnit. Ritzer však dodává, že již existují různé knihy se zásobou otázek, takže uitelé už ani nemusí otázky vymýšlet (Ritzer 1996, s. 67-68). Liessmann kritizuje nejen způsob, ale i obsah zkoušení. Skrze mediální formát proniká do výuky testování jednotlivých, nesouvisejících dat, faktů a významů. Uitelé, kteří jdou s duchem doby, nezkouší starou formou rozhovoru, aby zjistili studentovo porozumění látce, ale snaží se zkoušet například zábavnou formou kvíz (Liessmann 2008, s. 15).

Liessmann dále toto téma rozvíjí kritikou nové špědnákové kultury. Trendem dnešní doby se i na univerzitách stala vizualizace. A když mají univerzity tisíciletou zkušenost, jak nakládat s vědáním, podíí se i v tomto ohledu podnikové sféře. Profesoři využívají moderní technologie jako například power-point a často svým posluchačům pouze recitují okleštěné informace z prezentace. Liessmann to hodnotí jako pohrdání studenty. Je zde zásadní nepoměr mezi technickým a mediálním vybavením a duchovním obsahem. Skutečné myšlenky se dle Liessmanna ztrácí, nebo je překrývají grafy, videoklipy nebo barevné nadpisy a odrážky (Liessmann 2008, s. 104). Podle Liessmanna idea vzdělanosti ztratila ve společnosti legitimitu, což vede k nevzdělanosti a polovzdělanosti. Liessmann soudí, že Adorno shledává právě onu redukci látky na hesla bez vnímané souvislosti, látku ne zcela pochopenou a zafixovanou jako polovzdělanost. Takové vzdělání lze potom získat a konzumovat, ale stále jde o vzdělání zvnějšné, které ne

skutečné. Pro skutečné vzdělání je nutný systematický a historický kontext (Liessmann 2008, s. 16, 48).

řící nejsou porovnávání pouze v rámci sobě ve třídách, ale jsou srovnávání i na národní⁶ a mezinárodní úrovni. Liessmann hovoří konkrétně o testech PISA (Programme for International Student Assessment), jejichž úkolem je každé tři roky prozkoumat základní kompetence patnáctiletých žáků a udělat mezinárodní srovnání. Liessmann se kriticky vyjadřuje k dnešnímu stavu vzdělávací politiky, jež je často zaměřena na sledování poklad v jednotlivých oblastech místo toho, aby se zaměřila na skutečné cíle vzdělávání, jakými jsou například autonomie, sebevědomí, flexibilita, mobilita a uplatnění. A kvůli dle Liessmanna mezinárodní srovnávací test nezaručuje spolehlivost a skutečné postihnutí stavu, přikládá se mu vysoké důvěryhodnosti. Klasifikace oblastek se jeví jako objektivní a neuplatňující a zároveň otevřený svět. Je přece dobré vědět, jak na tom jsme a kde jsou ti nejlepší. Problém ovšem nastává, nejsou-li výsledky určité země uspokojivé, jinak by se země umístila na nižších příčkách žebříčku. Celý vzdělávací systém se dá najednou do pohybu a usilovně se pracuje na nových reformách, které by současný stav do budoucna vylepšily. Pozornost tedy více získává umístění v testu než samotná kvalita vzdělávání (Liessmann 2008, s. 52-57).

Liessmann zmíní, že dalším výdobytkem racionalizace v evropském školství, který umožní lépe porovnávat a hodnotit, je kreditový systém.

⁶ Národní srovnávací testy v ČR

Srovnávání žáků středních škol na národní úrovni zajišťuje společnost SCIO, jež nabízí projekt Švejk. Cílem projektu je porovnání vstupních znalostí a dovedností žáků v 1. ročníku s jeho výstupními znalostmi a dovednostmi ve 4. ročníku. Projekt má tedy odhalit žákův relativní posun. Zároveň projekt Švejk umožní srovnání s ostatními středními školami a může sloužit jako základ pro systematickou autoevalvací práci. Projekt umožní testovat znalosti a dovednosti z českého jazyka, anglického jazyka, německého jazyka, obecných studijních předpokladů, matematiky, dále biologie, fyziky, chemie, dějepisu, zeměpisu a základů společenských věd (Scio 2012).

Jiří v roce 1999 v Boloni probíhala dohoda mezi předními evropskými ministry školství o vytvoření jednotného evropského vysokoškolského systému. A právě kreditový systém (European Credit Transfer System), neboli projekt studijních výkonů patří k dalším novinkám zavedených v bolonském procesu. Tzv. kredity mají mít pracovní objem, jaký student potřebuje pro dosažení určitého učebního cíle. Dle Liessmanna tyto švýcarské body nepředstavují obsahový ekvivalent studia, ale pouze pracovní čas, je-li je nutný vynaložit. Kreditový systém měl napomoci adekvátnímu srovnání oborů a jednotlivých předmětů. Problémem však je, že chybí systém pravidel, který by univerzitám pomáhal orientovat se a zvládat již zmíněný systém (Liessmann 2008, s. 73677).

Racionalizace ve vzdělávání se neprojevuje pouze tendencí hodnotit, srovnávat a kvantifikovat, ale i snahou kontrolovat.

Dle Ritzera ušli od úplného začátku jsme vedeni k poslušnosti. S nástupem do mateřské školy a následně ve škole základní se od nás očekává, že budeme vzornými žáky, podíjíme se pravidlům a předpisům. Nejen žáci, ale i jejich učitelé musí respektovat přesnou časovou dotaci jednotlivých hodin, a i když se látka nestihne dostatečně probrat, s úderem školního zvonku hodina končí a po přestávce začíná jiná. Další věci, které je nutno se přizpůsobit, je dle Ritzera, vyučovací plán⁷. Nezáleží na vůli učitele nebo dítěte, co je zrovna zajímavé a co ne. A v neposlední řadě je to i tendence

⁷ Situace v České republice

Dle zprávy o vývoji českého školství se ukazuje, že v České republice není vyučovací plán tak rigidní a pedagogové mají dostatečný prostor pro naplnění svých hodin. V roce 2005 probíhala kurikulární reforma, jež vymezovala zejména cíle a obsah vzdělávání.

Klasické osnovy byly nahrazeny rámcovými vzdělávacími programy. Klasické osnovy byly totálně pro všechny školy v republice, vycházely z průměrných podmínek, z průměrné úrovně žáků a z tradičního nastavení vyučovacích předmětů v učebním plánu. Cílem bylo zhodnotit osvojené učivo žáka, jak ho zvládl a jak je schopný ho reprodukovat.

Rámcový vzdělávací program klade důraz na výsledky vzdělávání, ne na učivo. Stát stanovuje základní požadavky na vzdělávání, školy si je dále rozpracovávají a konkretizují ve svých programech (Zpráva o vývoji českého školství 2010).

k memorování neboli uení se nazpam . Objektivní testy mají potom zaru it, že se fláci nau ili to, co m li. Na t chto p íkladech Ritzer ukazuje, jak jsou fláci vychovávaní k poddajnosti a tak lépe kontrolovatelní (Ritzer 1996, s. 1146115).

3.2.1 Univerzita jako továrna

Již jsem zmi ovala, že na univerzity byly aplikované procesy z podnikového poradenství i podnikové ekonomie. Není divu, že Ritzer nebo Liessmann začínají mluvit o univerzitách jako o továrnách i pr myšlových podnicích. Ritzer hovo í o iracionálních d sledcích, jež s sebou moderní vzd lávací systém přináší. Hlavní z t chto d sledk je dehumanizace student i profesor univerzit (Ritzer 1996, s. 30631). Liessmann se domnívá, že provozovatelé sou asných univerzit sledují jediný cíl, kterým je co nejhladší pr tok velkého po tu student od imatrikulace ašl po absolutorium (Liessmann 2008, s. 90). Ritzer dodává, že se studenti musí cítit jako p edm ty, do kterých jsou v domosti nalévány za pohybu po informa ní a hodnotící montážní lince (Ritzer 1996, s. 31).

Zde se evidentně promítá kritika masové podoby kolství. Ritzer se zmi uje o velkém množství student , velkých, neosobních ubytovných nebo o obrovských p edná-kových sálech. Studenti mají své eviden ní íslo, díky n muž si mohou nap . vyhledat hodnocení svého testu, který zpracoval a oznámkoval po íta . Stávají se tak pouze malými sou ástkami ve velkém systému. Velké univerzity navíc zt flují i seznámení s ostatními studenty nebo s profesory. Kontakt s u itelem se ím dál více minimalizuje jednak díky obsáhlosti lekcí, ale také kv li moderním technologiím jako jsou e-learning, vzd lávací televize, po íta ové instrukce i u ební stroje. Poznat svého profesora osobně je, dle Ritzera, dnes již spí-e nemožné. (Ritzer 1996, s. 30631). Liessmann se také vyjad uje k neuspokojivému stavu dne-ních masových univerzit. Univerzity jsou dle jeho názoru p etřfené. asto disponují jen nízkým rozpo tem, což se odráží v jejich kvalit (Liessmann 2008).

Prudký uvádí, že narůstající počet studujících⁸ ovlivňuje všechny aspekty terciálního vzdělávání, tedy obsah a formy výuky; způsob a formy studia a již zmíněné standardy kvality (Prudký a kol. 2010). Autoři (Matěj a kol., Liessmann), kteří se vyjadřují k masovému školství, říkají, že není zajištěno potěšení mnohoství učitelů, ti kteří vyučují, jsou přetříváni, kurzy jsou vedeny často velmi formálně, semináře jsou nepřínosné, chybí zprávná vazba, atd. (Matěj a kol. 2008, s. 14, Liessmann 2008).

Jako v každém podniku, tak i na univerzitách je snaha dosahovat zisk. Podle Liessmanna ovládá dnes management i v dělní, z nich dělá surovinu, kterou je možno vlastnit. S v dělním se zachází jako se zbožím, nepředstavuje již hodnotu samo o sobě, ale stává se prostředkem (nikoli cílem) boje o trhy a průmyslové zájmy. Dle Liessmanna je dnes v dělní řízeno externími faktory, jako jsou trh, zaměstnatelnost, technický rozvoj atd. Dříve na praktické využití v dělní záleželo skutečné poznání, které by z v dělní mohlo plynout. To je také důvod, proč se investuje do oborů špro budoucnosti, tedy hlavně do přírodních věd, kde se očekávají zisky (Liessmann 2008).

3.3. Negativní důsledky mcdonaldizované společnosti

Merton upozorňuje na nutnou ambivalentnost pohledu na racionální společnost. Pokud pohlédneme na jednu stránku věci, můžeme opomíjet stranu

⁸ Masové školství v ČR

Dle Prudkého se od roku 1989 zvýšil počet studujících trojnásobně. Tento nárůst je spojen zásadně s rozvojem bakalářského studia. Hovoří se i o rozvoji kapacit terciálního vzdělání, roste tedy nabídka vysokých škol, nových oborů, což tedy opět vede k možnosti rozšiřování přístupu k vysokoškolskému vzdělání. Pro srovnání v roce 1990 jich bylo registrováno 24, v roce 2007 už 68.

Vývoj počtu studentů ve třech základních typech vysokoškolského vzdělání od roku 1995:

• Bc	34 000 (1995)	209 000 (2007)
• Mgr.	102 000 (1995)	117 000 (2007)
• Dr.	8 000 (1995)	24 000 (2007)
- (Prudký a kol. 2010).

druhou. Tak jako Weber se zabýval zvláště jednotami racionální společnosti s efektivitou a spolehlivostí, tak se Merton pokoušel pohlídnout na věci z druhé strany a upozornit na řadu dysfunkcí, které s sebou vysoce racionální společnost přináší. Merton ukazuje, že nejvyšší projev racionální společnosti - byrokracie může být jak racionální, tak také iracionální, neefektivní a neefektivní (Merton 2007, s. 182-193). Merton hovoří o negativních důsledcích byrokracie, které plynou z tzv. kvalifikované neschopnosti a profesní psychózy.

Kvalifikované neschopnosti rozumí Merton, když interpretuje Veblena, jako takovému stavu v cíli, kdy schopnosti člověka fungují jako jeho nedostatky. Naučené jednání, které bylo s úspěchem vyvíjeno v minulosti, může při změně podmínek vyústit v nevhodné reakce. Díky nedostatkové pružnosti může být člověk v novém prostředí značně nepříspěšný (Merton 2007, s. 182).

Merton soudí, že Deweyho pojetí **profesní psychózy** vychází ze zjištění, že lidé si v důsledku každodenní rutiny rozvíjejí zvláštní preference, antipatie a jiné zpusoby rozlišení (Merton 2007, s. 183).

Merton hovoří o tom, že má-li racionální společnost úspěšně fungovat, je nutná vysoká míra konformity s předepsanými vzorci jednání. Chování musí být předvídatelné a spolehlivé, nejlépe spojené s rutinními činnostmi. Významnou roli zde hraje disciplína. Lidé se snaží vyhovět pravidlům, aby byli odměněni. Stane-li se však z dodržování pravidel konečný cíl, hovoříme zde, podle Mertona, o procesu přemístění cíle. Následování pravidel může být původně prostědekem, jak v organizaci zajistit úspěšné fungování. Transformuje-li se však tento prostředek v cíl sám o sobě, přestává tento dříve dodržovat pravidla v rigidnost a neschopnost pohotově se přizpůsobit. Podle Mertona to vede k výslednému formalismu a až ritualismu, tedy bezpodmínečnému trvání na doslovném dodržování předpisů. Tato starost o pravidla pak může být překážkou v dosahování cíle organizace (Merton s. 184-185). Zde můžeme vidět, jak se ve vysoce

racionální organizaci no í celá ada iracionalit, které jsou ve svých d sledcích pro spole nost neřádoucí.

Vysoce racionální spole nost s sebou, dle Mertona, dále p iná-í je-t dal-í problémy. T mito problémy jsou **konflikty**. Konflikty v byrokratických organizacích m fíeme rozd lit do dvou skupin. První typ konfliktu je mezi klientem a byrokratem. Správný byrokrat se ídí formálními pravidly a klade d raz na odosobn né vztahy. Díky redukování osobních vztah na minimum a uchylování se ke kategorizaci klient , dochází asto ke stírání zvlá-tností individuálních p ípad . Klient ale asto svou záleřitost pokládá za unikátní a p e je si být posuzován individuáln . D vodem konfliktu je neosobní komunikace tam, kde klient vyřaduje osobní p ístup (Merton 2007, s. 189). Druhým typem konfliktu je konflikt uvnit byrokratické organizace. Merton tento typ konfliktu popisuje jako pronikání primárních skupinových postoj tam, kde se institucionáln pofladují postoje sekundární. Byrokratická struktura vyřaduje neosobní vztahy, jakékoli poru-ení vzbuzuje odpor. Pokud by osobní vztahy v organizaci nahradily neosobní, mohlo by dojít afl k rozpadu organizace (Merton 2007, s. 192-193).

Ritzer, který se také zabývá kritikou racionální spole nosti, uvádí, ře moderní spole nost prostoupená procesem mcdonaldizace má jak své výhody, tak i celou adu nevýhod. Tak jako u Mertona tak i u Ritzera se nyní zam ím zvlá-t na negativní d sledky, které plynou z procesu mcdonaldizace. Racionální systémy také podle Ritzera plodí adu iracionalit, nevýhod i neefektivity (Ritzer 1996, Merton 2007).

Za v-emi ty mi pozitivn vnímanými dimenzemi racionálního systému lze spat ovat také adu dysfunkcí. Ritzer kritizuje zvlá-t dehumaniza ní ú ínek racionálních systém na lov ka, astou neefektivnost a jiné d sledky plynoucí z homogenizace (Ritzer 1996, s. 118).

Ritzer na p íkladu rychloobsluřných restaurací uvádí, ře se zdá, ře to, co je **efektivní** pro majitele, nemusí být afl tak efektivní pro zákazníky. P íkladem m ře být pr jezdivé okýnko, kdy se jedinec zastaví jen na pár

okamfík a hned zase odjífdí. Výhodou pro podnik je, fe lov k nezabírá ani st l ani volné místo na parkovi-ti a co více, ubývá i práce na úklid, nebo v-echny odpadky si zákazník odváfí s sebou. Kdyfí ufl se lov k rozhodne najíst se v rychloobsluflné restauraci, asto jej eká dlouhá fronta, ímfl se iluze o rychlém jídle m fe vytratit. Zajímavé je, jak dále uvádí Ritzer, fe lov k neu-et í ani peníze. Rychloobsluflné restaurace mají obrovské zisky také díky tomu, fe my platíme relativn hodn pen z za relativn málo jídla. Velké porce jsou jen iluze, kterým chceme v it. Jídlo v McDonald's pro celou rodinu vyjde dráfl, nefl kdyby si uva ili jídlo doma. (Ritzer 1996, s. 76, 118ó121).

Dal-í negativní aspekt m feme spat ovat v **nahrazování kvality kvantitou**. Op t rozkrýváme neefektivní stránku jedné z dimenzí racionální spole nosti, nebo jak Ritzer uvádí, dáváme-li p ednost kvantit , vzdáváme se tím kvality. Na jednu stranu efektivní vypo ítatelnost a kalkulace je asto primárn zam ená pouze na mnofství. Chceme b hem dne stihnout poznat nové m sto nebo dokonce zemi, pofladujeme hodn jídla za málo pen z a co moflná nejrychleji, up ednost ujeme okle-t né zprávy, které v heslech nabízí internet, citliv reagujeme na zdraflování a tak si vybíráme rad ji více levn j-ích a mén kvalitn j-ích v cí atd. (Ritzer 1996, s. 73ó90).

Dal-ím významným problémem zdá se být **dehumanizace** lov ka. Dehumanizace se dle Ritzera projevuje zvlá-t v **nahrazování lidské práce tou nehumánní ó stroji**. D vodem je snaha zajistit co nejv t-í kontrolu, p edcházet nep edvídatelnému a také zefektivnit innost. Zajistit nejvíce moflnou kontrolu nad lidmi znamená redukovat jejich chování na série strojových úkon a následn je za stroje a roboty vym nit úpln . P ece jenom stroje jsou výkonn j-í. Ritzer v-ak podotýká, fe touto postupnou dehumanizací dochází k **odcizení práce**. Lidé pracující na lince vypovídají, fe se asto cítí jako roboti (Ritzer 1996, s. 116, 133).

Nemusíme mít na mysli pouze odcizující práci manuální. Merton hovo í o rostoucím významu byrokratizace v souvislosti se zvy-ující se racionalizací spole nosti. Byrokratizace ovliv uje sociální vztah lidí

k výrobním prostředkům. Tento proces tedy nyní máme chápat jako oddělení lidí od nástrojů výroby v moderním kapitalistickém podniku. Merton uvádí, že aby dnes člověk mohl pracovat, velmi často musí být někde zaměstnán. K práci člověk potřebuje nástroje (nákladné stroje, vybavené laboratoře atd.), které jsou stále více dostupné pouze v byrokratických organizacích obecných i soukromých. V tomto smyslu se stále více lidí stává dlužníky a uflí v bílém i modrém límečku (Merton 2007, s. 180-181).

Odcizení však nemusíme být pouze v práci. Jak Ritzer dále uvádí, racionalizace způsobuje i odcizení v sobě navzájem. McDonaldisace má negativní **dopad na rodinu a vztahy** obecně. Ritzer se domnívá, že moderní společnost neposkytuje dostatek prostoru pro vzájemnou sounáležitost členů rodiny. Kvůli nedostatku času jíhly nezbyvá prostor v klidu si popovídat nebo se společně najíst. Náhlivot je jako sled mcdonaldisovaných činností, které na sebe rychle navazují. Cení se hlavně to, co je rychlé a efektivní, v je-t lepším případě, co lze dlat souasně, abychom si ušetřili čas. Dle Ritzera tento způsob života může vést až k rozpadu rodiny, nebo lidé jíhly neflíjí spolu, ale vedle sebe (Ritzer 1996, s. 128).

V racionální společnosti se dále, dle Ritzera, lidé stávají čím dál více **závislími na technologiích**, které často udělají vše za nás a oni pak v případě nutnosti ztrácejí schopnost pohotově řešit problém. Mimo montážní linku, kde pracovníci provádějí třeba jen dva stejné úkony celý den, se dehumanizace projevuje i v jiných pracovních i vzdělávacích prostředích. Příkladem mohou být letadla, která dnes jíhly létají na autopiloty nebo úadly druhu. Telefonujeme-li na úad, musíme se vyloženě promákat knoflíky dle instrukcí počítače, neflí s námi v lepším případě bude hovořit lidský hlas, který je ovšem pro nás opat bez tváře a tedy do jisté míry anonymní (Ritzer 1996, s. 131-133).

Negativní dopad racionalizace se, podle Ritzera, projevuje i v tom, že člověk neustále někde **kontrolován** a nezídka v mnohých oblastech života

i **manipulován**. Ritzer zmiňuje například ovládnutí zákazníků v nákupních centrech a přímo v obchodech. Již zmiňované rozmístění zboží v supermarketech může být dobrým příkladem. Lidé jsou kontrolováni, i když se baví. Zábava je často tak naprogramovaná a vypočítaná, aby nedocházelo k nepredvídatelným věcem a vědomo hladký a bezproblémový průběh. Lidé pak jen jako na montážní lince absolvují celý zábavní program (a už je jakýkoli) (Ritzer 1996, s. 110-112).

Podle Ritzera právě nejvýraznější iracionalita mcdonaldizace spočívá v tom, že lidé jednou mohou přestat ovládat systém a systém začne ovládat je. I když stále ještě lidé systém řídí, je zapotřebí jen malé množství jedinců, kteří s jeho pomocí mohou ovládat masy. Je tedy už jen otázka, zda se budeme dostávat stále více pod kontrolu racionálních systémů nebo pod kontrolu několika málo lidí (Ritzer 1996, s. 134).

Dalšími oblastmi, kterými se nyní budu zabývat, jsou **homogenizace** a **masovost** moderní společnosti. Kellner uvádí, že Ritzer ve své analýze poměrně hodně zobecnil právě tyto dva směry (Kellner 1999, s. 3), proto se je nyní pokusím více rozebrat. Homogenizace racionální společnosti znamená dle Ritzera **stírání jedinečnosti a eliminaci tvorivosti** (Ritzer 1996). Tuto problematiku můžeme spojit s masovou výrobou a konzumem stejných výrobků. Jak uvádí Ritzer po vzoru McDonald's i ostatní podniky například hotely nabízejí stejné výrobky a služby nejen po celé zemi, ale i v zahraničí. Co se týče jídla i služeb vše je upravené tak, aby to vyhovovalo většině zákazníků, a aby se například v zahraničí mohl zákazník najíst nebo přenocovat v dříve známém prostředí (Ritzer 1996, s. 129). Zajištěním předvídatelnosti potom můžeme přecházet střílností na špičkové jídlo a špičkový venkovský hotel.

Přenesením homogenizace do jiných oblastí vidíme, že například univerzity, o nichž jsem již v předchozí části hovořila jako o továrnách, produkují stejné absolventy, v práci mnozí vykonávají standardizované úkony, zaměstnanec se často neliší od zaměstnance, řídíme se předpisy a manuály a tím se stáváme nepružnými a neschopnými pohotovosti problémy

a reagovat na změny. Racionalita společnosti v nás jednoduše **potlačuje kreativitu**. Ale jak podotýká Ritzer, tento výčet se netýká všech. Racionalita jakoby tu byla pouze pro adové pracovníky, nekvalifikované dělníky i obsluhu. Naopak vrcholoví pracovníci, manažeři a tvůrčí osobnosti nechtějí být racionalizací spoutáni, potěbují svobodu pro tvořivost. I zde se, podle Ritzera, projevuje dehumanizace v této skupině lidí kvůli zvýšení efektivity pro méně početnou skupinu jedinců. Eliminaci tvořivosti máme spatřovat i v kuchyni. V dnešní době lze koupit mnoho předpřipravených jídel, které stačí jen ohřát a především každému obal nabízí návod na přípravu pokrmu. My tak nemusíme přemýšlet, co s tím smíchat a jak dochutit. Vě nám je nabídnuto (Ritzer 1996, s. 11, 120, 130).

Kellner vidí spojitost kritiky mcdonaldizované společnosti s kritikou masové společnosti frankfurtské školy. V analýze mcdonaldizované společnosti spatřuje rysy kritiky masové společnosti, kterou se zabývali například Marcuse nebo Fromm (Kellner 1999). Kubátová soudí, že tyto dva autoři ve své kritice hovoří o rozporu mezi rozvinutou industriální společností a svobodným vývojem lidských potřeb. Ekonomický růst způsobuje **potlačování individuální svobody**. Masové komunikace prostědky, přemýšlení, ale i například vláda **manipulují** naší myslí, city i smyslem pro slušnost. Lidé podléhají reklamě, oddávají se tomu, čemu se oddávají ostatní, jednoduše se nacházejí ve vleku nepravých potřeb masového konzumu (Kubátová 2010, s. 130).

Heath uvádí, že kritici spotřební společnosti (Ritzer atd.) jsou toho názoru, že to vypadá jako by systém represe a **konformity** byl nezbytným předpokladem obchodu. **Uniformita** musí být zaváděna, aby byla zájmem disciplína. Heath je však přesvědčen, že sklon k homogenizaci je výsledkem hned několika vlivů, které si mohou i proti stát. Jednak můžeme jít o odraz zákaznických preferencí, dále mohou být příčinou úspory z rozsahu výroby, lidské nadřazené univerzální sklony atd. (Heath 2004, s. 248). Heath na příkladu zákaznických preferencí uvádí, že homogenizace vzniká, pokud nejsme ochotni zaplatit si například za zakázkové zboží. Jelikož

zákazníci jsou citliví na cenu, při výběru mezi drahým, ale jim přesně vyhovujících zbožím a levnějším zbožím, které odpovídá jejich potřebám méně, volí často levnější variantu. Záleží však na tom, jak moc se zákazníci starají o cenu (Heath 2004, s. 2356236).

SHRNUTÍ

V podání Ritzera máme na McDonaldizovanou společnost pohled jako na nepružně strukturovanou společnost prostoupenou sadou neosobních pravidel, kde se klade důraz na efektivnost, kontrolu, předvídatelnost a vypočítatelnost. Společnost, v níž lidé konzumují homogenní výrobky, provádí standardizované úkony a v níž se jeden člověk od druhého moc neliší (Ritzer 1996). A jako Ritzer ve své kritice (McDonaldizace společnosti 1996) neopomněl snad jedinou sféru lidského života zasáženou McDonaldizací, v této kapitole jsem zvolila a více se zabývala hlavní oblastí vzdělávání, které je mi nyní blízké. Na tomto příkladu jsem se snažila poukázat na problematiku racionalizace na poli vzdělávání.

Ritzerova kritika společnosti připomíná kritiku racionální společnosti M. Webera⁹. Ritzer hovoří o procesu McDonaldizace, který prostupuje mnohými společenskými oblastmi. Autor aplikuje jednotlivé znaky racionální společnosti na mnohé příklady ze života.

Jelikož se Ritzer zabýval racionalizací, máme nyní tento proces je-t jednou stránkou přiblížit. Racionalizace je úzce spojena se západním typem kapitalismu. Weber hovoří o racionálním kapitalismu jako o specifickém

⁹ Kellner uvádí, že Ritzer je příliš jednostranný u tak komplexního fenoménu jako je McDonaldizace a kritika masové společnosti. Ritzer ve své analýze vystupuje kriticky vůči McDonaldizaci a v titulu jeho knihy je vůči tomuto procesu negativně zaměřena. Jak již bylo řečeno, Ritzer má poměrně jednostrannou weberovskou orientovanou perspektivu na danou problematiku a v ní se zvláště kritice iracionality, jež vzniká díky McDonaldizaci.

Nicméně Ritzerova analýza je považována za hodnotné dílo, nebo se dle Kellera jedná o provokativní teoretickou i praktickou debatu, která nás má přimět k zamyšlení a k reakci na kritické aspekty našeho každodenního života (Kellner 1999, s. 769).

rysu západních společností. Na rozvoji kapitalismu se podílel zejména technický pokrok, který podmínil vypožitelnost jednotlivých technických faktorů. Tento technický pokrok dále umožnil racionální rozvoj věd, které zprátně pomohly k další hospodářské využitelnosti. Racionální kapitalismus se vyznačuje racionální strukturou práva a správy, které jsou vypožitelné podle jasných formálních pravidel. Jen tak společnost s racionalizací práva, správou a vypožitelnými technickými pracovními prostředky je možné zajistit racionální soukromohospodářský závod s pevným kapitálem a jistou kalkulací (Weber 1997, s. 233-234).

Racionalizací státní správy mám na mysli byrokratizaci a byrokratické organizace, racionálními technickými podmínkami zase například v deský management F. Taylora nebo montážní linku H. Forda.

Podle Kellnera je Ritzerova kritika také podobná i především nese znaky kritiky masové společnosti v podání například frankfurtské školy. Marcuse nebo Fromm také hovoří o rozvoji homogenizace, nárstu konformity, ústlové racionalitě, poklesu individuality i svobody (Kellner 1999, s. 8).

4 SROVNÁNÍ LIBERÁLNÍ KRITIKY A KRITIKY MCDONALDIZOVANÉ SPOLE NOSTI: kritika konzumní spole nosti vs. kritika masové spole nosti

Kritikou spot ební kultury se zabývá hned n kolik analýz (liberální kritika, kritika frankfurtské –koly, kritika mcdonaldizované spole nosti atd.). Každá z kritik na v c pohlíflí z jiného úhlu, chápe význam konzumerismu odli–ným zp sobem a tak není divu, fle je problematické tuto záleflitost jednotn vymezit.

Zjednodu–íme-li tento problém na dvojí kategorizaci, vyvstanou nám pouze dva, av–ak zcela odli–né pohledy na problematiku konzumerismu.

První skupina kritik spot ební spole nosti spojuje konzumerismus s konformitou. Dle této kritiky je konzumerismus systémem rigidní konformity, kde se netolerují výkyvy z normy. Zde bychom mohli za adit kritiku mcdonaldizované spole nosti v podání G. Ritzera, perfekcionalistickou kritiku, kritiku kapitalismu v podání n kterých len frankfurtské –koly (p . Marcuse, Fromm), kritiku N. Klein (Bez Loga) atd.

Kritici konzumerismu, který je dle Heatha spojovaný s konformitou, hovo í o lidech jako o lenech stáda, kte í jsou ízení povrchními materiálními hodnotami, o lidech, jefl jsou manipulováni tak, aby slouflili pořádk m systému. Takoví lidé jsou potom popisováni jako nesvobodní i bez kreativity. Konzumenti jsou zde pojímáni jako ob ti reklam, které v nich vytvá ejí pot eby spot ebovávat. Lidé cht jí to, co vidí u ostatních, cht jí zapadnout a být p íjímáni. Z tohoto dvodu vydávají prost edky na masové produkty a tím p íspívají k rozvoji konzumerismu (Heath 2004).

Heath popisuje, jak byla e–ena krize z nadprodukce v povále ném období v USA. Ekonomika po válce posilovala a zboffí bylo najednou více, nefl bylo nutné. Reklama v té dob p edstavovala jedno z moflných e–ení krize z nadprodukce. Bylo nutné p em nit d lníky na konzumenty. V–típit

jim nutkání pot eby konzumovat. Masová produkce zboží vyfladovala homogenní touhu po stejném zboží. Tyto fale-né pot eby, které byly/jsou lidem v-t povány pomohou masové produkci s nadbytkem zboží. Aby se zajistila lep-í kontrolovatelnost, bylo nutné, aby lidé byli jako stroje ó p edvídatelní a bez jakéhokoliv svobodného rozhodování (Heath 2004, s. 107).

Druhá skupina kritik spot ební společnosti považuje za zdroj konzumerismu samotné spot ebitelé. Spot ebitelé skrze své volby akcelerují pohon spot eby a tak rozvíjejí konzumerismus. Konzumenti se snaží právě skrze tyto spot ebitelské volby vyjádít svou individualitu. Platí za to, aby mohli vystoupit z davu a být odli-ní. Do této skupiny bychom zařadili liberální kritiku a jmenovitě například J. Heatha a T. Veblena (Heath 2004; Heath 2001).

Srovnání kritiky masové společnosti a kritiky konzumní společnosti:

	KRITIKA MASOVÉ SPOLE NOSTI	KRITIKA KONZUMNÍ SPOLE NOSTI
HNACÍ MOTOR KONZUMERISMU	Konformita	Rebelie
VÝZNAM REBELIE	Reakce na konzumní společnost	Pispívající faktor konzumerismu
DŮVOD SPOT EBY	Snaha zapadnout; být příjemán; mít to, co ostatní	Snaha odli-it se; vystoupit z davu
CHARAKTERISTIKA (klíčová slova)	Uniformita, masovost, homogenita, úvelová racionalita, mainstream standardizace, manipulovatelnost,	Individualismus, kreativita, svoboda, distinkce, soutěživá spot eba

Heath soudí, že Frank hovoří o –patném i nepřesném pochopení konzumerismu. V současné době mnozí z nich (př. N. Klein a Bez Loga), kteří kritizují konzumerismus, často přispívají k jeho rozvoji. Frank hovoří o tom, že nejde o kritiku konzumerismu, ale pouze o současnou centrální ideologii konzumerismu. Tato ideologie potom vede k tomu, prezentovat konzumerismus jako formu konformity (Heath 2001, s. 2). Jak již bylo uvedeno, konzumerismus spojovaný s konformitou popisuje lidi jako nesvobodné a nekreativní, lidi snadno manipulovatelné systémem atp.

Heath uvádí, že lidé nechtějí být takto hodnoceni. Přítomnost tohoto typu myšlenek a hodnocení spotřebitelů jako lenochů stáda dochází k tomu, že lidé se v této věci snaží vymezovat a dokazovat, že takoví nejsou. Takové vymezování potom vede k jednání, které napomáhá šíření konzumerismu (Heath 2004, s. 128-132). Co to znamená? Heath popisuje, že jako reakce na konformitu a mainstream se nyní protikulturní rebelie, která oceňuje individualitu a nenávidí masovost. A tak se z rebelie stává nová forma konzumerismu tzv. hip konzumerismus. Rebelové skrze své spotřební volby usilují o vytváření nových distinkcí. Být rebelem se stává hodnotným ať v porovnání s druhými.

Závěrem tedy můžeme říci, že dle Heatha, spotřebitelé nejdí touha přizpůsobit se, ale hledání distinkce (Heath 2001, s. 14; Heath 2004, s. 126-129, 191). Proto je dobré rozlišovat následující dva pojmy a nezaměňovat jeden za druhý. Lze říci, že kritika spotřebitelství spojovaného s konformitou je ve skutečnosti **kritika masové společnosti** a kritika spotřebitelství, jehož hnacím motorem je rebelie, je **kritika konzumní společnosti**.

ZÁV R

Ve své práci jsem došla k záv ru, že a ufl se díváme na konzumerismus z jakéhokoliv pohledu, m flme jej vymezit jako vydávání z nadbytku.

Má práce byla zam ena na kritickou analýzu dvou zvolených kritik a jejich následnou komparaci. Dosp la jsem k poznání, že a koli se jak liberální kritika, tak i kritika mcdonaldizované spole nosti zam ují na spot ební spole nost, kařdá z t chto analýz na v c pohlíflí z jiného úhlu. Kritiku mcdonaldizované spole nosti lze za adit pod kritiku masové kultury, jeřl povařuje za hnací sílu konzumerismu konformní jedince, kte í usilují o to, co mají ostatní a skrze spot ebu se snařlí zapadnout. Tito jedinci konzumují masové výrobky, jsou ozna ováni jako ovlivnitelní reklamou i manipulovatelné ob ti systému.

Na druhou stranu, liberální kritika je ozna ována jako kritika konzumní spole nosti. Tato kritika povařuje za hlavní sílu, která ídí konzumerismus, snahu odli-it se. Dominují zde jedinci, kte í necht jí splynout s davem, kte í cht jí být jiní. V souvislosti s touto kritikou zde mluvíme o tzv. sout flivé spot eb a usilování o pozi ní statky, cořl v-e p ispívá k rozvoji konzumerismu.

U obou kritik také zmi ují jejich pohled na negativní d sledky spot ebitelství. Z pohledu kritiky racionalizace spole nosti jde zvlá-t o dehumaniza ní efekt na lov ka, v p ípad liberální kritiky jde o adu nezamý-lených d sledk , jeřl jsou v kone né fázi pro lov ka neefektivní. Zmínit mohu nap . úbytek volného asu.

ANOTACE

Příjmení a jméno autora: Třebíková Jitka

Název katedry a fakulty: Katedra sociologie a andragogiky FF UP

Název práce: Kritika spotřební společnosti: Deskripce a komparace liberální kritiky J. Heatha a kritiky McDonaldizované společnosti G. Ritzera.

Podětný znak : 72 865

Podětný počet stránek: 0

Podětný počet použitých literatur: 28

Clíčová slova: homogenita, konformita, konzumerismus, konzumní společnost, masová společnost, McDonaldizace, pozitivní statky, soutěživá spotřeba, úroveň racionality

Práce představuje kritickou rekonstrukci dvou kritik spotřební kultury a jejich komparaci. Spotřeba se stává cílem. Lidé se orientují na konzum a spotřebují více, než je nutné, aby uspokojili své pseudopotřeby. Liberální kritika považuje za zdroj konzumerismu soutěživou spotřebu, přičemž lidé usilují o pozitivní statky, aby jim zajistili uznání a prestiž. Majetková soutěž však vede k nezamýšleným důsledkům, které jsou neefektivní. Kritika mcdonaldizované společnosti poukazuje na racionální principy, které prostupují oblastmi lidského života a jež jsou ve svých důsledcích pro člověka opatrně neřadící (příliš dehumanizace). Tato analýza kritizuje masové jevy (příliš uniformitu), proto hovoříme o kritice masové společnosti.

ANNOTATION

Surname and name of the author: Třebíková Jitka

Name of Department and Faculty: Department of Society and Andragogy
FF UP

Thesis title: The critique of consumer culture: Description and comparison of the liberal critique by J. Heath and the critique of the McDonaldization of society by G. Ritzer.

Number of characters: 72 865

Number of attachments: 0

The number of titles used literature: 28

Key words: homogenization, competitive consumption, conformity, consumerism, consumer society, instrumental rationality, mass society, McDonaldization, positional goods

The aim of this thesis is to provide a critical reconstruction of two critiques of consumer culture and their comparison. Consumption has become a goal. People are focused on consumption and consume more than is necessary to satisfy their pseudoneeds. The liberal critique sees competitive consumption as a source of consumerism. People are focused on obtaining positional goods to acquire a higher status or prestige. Competitive consumption leads to inefficient consequences. The critique of McDonaldization of society denounces rational principles which are spread through people's lives and which are inefficient as well (e.g. dehumanization). This analysis criticizes mass features (e.g. uniformity), that is why we call it critique of mass society.

POUŽITÁ LITERATURA

BAUMAN, Z. *Myslet sociologicky*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1996.

CIMBÁLNÍKOVÁ, L. *Management*. 2. vyd. Olomouc: UP, 2008.

COLLINS, R. *The Credential Society: An historical sociology of education and stratification*. New York: Academic Press, 1979.

DUBSKÝ a kol. *Sociologie životního stylu*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Alenka, 2008.

FRANK, R., BERNANKE, B., S. *Ekonomie*. Praha: Grada Publishing, 2003.

HAUSEROVÁ, E. *Kde flíjí – astní lidé*. V da, p íloha Lidových novin, 31. ledna 2004 s. 21 ó 23.

HEATH, J. *The structure of hip concumerism*. Philosophy & social criticism, 2001, vol 27, no 6, pp. 1 ó 17.

HEATH, J. *Nation of rebels*. New York: Harper Business, 2004.

JURE KA, V. a kol. *Mikroekonomie*. Praha: Grada Publishing, 2010.

KELLER, J. *Afl na dno blahobytu*. 2. vyd. Brno: Hnutí DUHA, 1995.

KELLER, J. *Sociologie, byrokracie a organizace*. Praha: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ, 1996.

KELLNER, D. *Theorizing/Resisting McDonaldization: A Multiperspectivist Approach* [online]. 1999 [cit. 21. 2. 2012]. Dostupné z: <<http://www.uta.edu/huma/illuminations/kell30.htm>>.

KOLÁ , P. *Ekonomie*. Praha: Ministerstvo financí, 1997.

KUBÁTOVÁ, H. *Sociologie životního zp sobu*. Praha: Grada Publishing, 2010.

LIESMANN, K. P. *Teorie nevzd lanosti*. Omyly spole nosti v d ní. Praha: ACADEMIA, 2008.

- MARX, K. *Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844*. Praha: Svoboda, 1978.
- MAT J , P. a kol. *Bílá kniha terciálního vzdávání*. Praha: M^TMT, 2008.
- MERTON, R. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2007.
- PRUDKÝ, L. a kol. *eské vysoké školství. Na cest od elitního k univerzálnímu vzdávání 1989-2009*. Praha: Grada Publishing, 2010.
- RIEGEL, K. *Ekonomická psychologie*. Praha: Grada Publishing, 2007.
- RITZER, G. *McDonaldizace společnosti*. Praha: ACADEMIA, 1996.
- SAMUELSON, P. A., NORDHAUS, W. D. *Ekonomie*. 18. vyd. Praha: Svoboda, 2010.
- Scio. Dostupné z: <http://www.scio.cz/skoly/ss/index.asp> [cit. 9. 1. 2012].
- VEBLEN, T. *Teorie zahálivé třídy*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999.
- WEBER, M. *Autorita, etika a společnost*. Praha: Mladá fronta, 1997.
- WEBER, M. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH, 1998.
- Zpráva o vývoji českého školství od listopadu 1989. Dostupné z: <http://www.msmt.cz/vzdelavani/strategicke-a-koncepcni-dokumenty-cerven-2009> [cit. 9. 11. 2010].
- FIÁK, M. a kol. *Velká ekonomická sociologie*. Praha: Linde, 1999.